

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ REGIONLARI: ƏRAZİNİN PERSPEKTİV İNKİŞAF STRATEGİYASI

M.R. Babayev

e-mail: magsudbabayev52@gmail.com

N.V. Aliyeva

e-mail: nurana.aliyeva2013@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə: Məqalədə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu ərazisinin resurs potensialı və kənd təsərrüfatının perspektiv inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri, tarixi inkişaf bazası əsasında hərtərəfli təhlil olunmuşdur.

Aparılmış təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, region iqtisadi-ərazi potensialı ilə seçilən və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına geniş imkanlar açan təbii-resurs potensialına və tarixi inkişaf ixtisaslaşması ilə seçilən formalaşmış bazaya malikdir. Hesablamaların nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfat kompleksi sahələrinin inkişafı üçün əlverişli təbii-iqlim şəraiti, məhsuldar torpaq və su resurs potensialı, eyni zamanda, tarixən formalaşmış ixtisaslaşma istiqamət bazası mövcuddur. Bütün bunlar məqalədə hərtərəfli təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Nəticədə apardığımız təhlillər və hesablamalar göstərir ki kənd təsərrüfatı kompleksinin qeyd olunan istiqamət bazası və müasir texnologiya əsasında inkişaf etdirilməsi zəruri həll variantı kimi qəbul olunmalıdır.

Yaxın perspektivdə, xüsusən 2025-2030-cu illər ərzində işğaldan azad olunmuş Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu ərazisində bütün növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını, 1988-1992-ci baza illərinə nisbətən 1,5-2,0

dəfə çox, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalını 2,0-2,5 dəfə, heyvandarlıq məhsulları üzrə istehsalın isə 2,5-3,0 dəfədən çox artırmaq üçün hərtərəfli imkan və şəraitin formalaşdırılmasının mümkünlüyü yekun nəticə kimi müəyyən edilmişdir. Həmçinin tarixi inkişaf ixtisaslaşmasının regionun kənd təsərrüfat kompleksi sahələrinin perspektiv inkişaf strategiyasında əsas istiqamət kimi nəzərə alınması ən zəruri problemlərdən biri kimi qəbul olunması tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: iqtisadi potensialı, geosiyasi mövqeyi, ÜDM, ərzaq təhlükəsizliyi, ərazi potensialı, morfoloji kompaktlıq əmsali, siyasi ərazi mövqeyi, geosiyasi mövqe modeli

Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş iqtisadi rayonlaşdırma bölgüsündə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını əhatə edən vahid iqtisadi-coğrafi kompleks formalaşdırır. İqtisadi-coğrafi kompleksin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti, onun respublikanın cənub-qərb Ermənistan-İran sərhədyanı ərazi zolağını əhatə etməklə böyük strateji əhəmiyyətə malik geosiyasi mövqe formalaşdırmasıdır.

Yeni iqtisadi məkan kimi formalaşdırılan Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu özünün təbii resurs potensialı ilə seçilən və respublika iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən regional ərazi komplekslərindən biridir. Hazırda respublika ərazisinin 19,0%-ni və əhalisinin 13,0%-ni özündə birləşdirən bu ərazi kompleksi, 13 inzibati rayonu, 16 şəhəri, 48 qəsəbəni, 1134 kənd yaşayış məntəqəsini və ya respublika inzibati rayonlarının 20%-ni, şəhərlərinin 21%-ni qəsəbələrinin 19%-ni, kənd yaşayış məntəqələrinin isə 27%-ni əhatə edir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionunun Azərbaycan Respublikası ərazisində və əhalisində yeri

Region və iqtisadi rayonlar	Ərazisi (min km ²)	Əhalisi (min nəfər)	Ərazi sahəsində xüsusi çəkisi (%-lə)	Əhalinin sayında xüsusi çəkisi (%-lə)
Qarabağ iqtisadi rayonu	8,99	904,5	11,0	9,0
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	7,47	343,5	9,0	4,0
Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu	16,46	1248,0	19,0	13,0
Azərbaycan respublikası	86,6	10119,1	100,0	100,0

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin "Azərbaycanda Ətraf Mühit" Bakı-2021 Statistika Məcmuəsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Ərazi potensialının ən mühüm elementlərindən biri onun iqtisadi inkişafda böyük əhəmiyyətə malik olan təbii ehtiyat potensialıdır. Bunların içərsində sənaye əhəmiyyətli mineral xammal və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri sayılan su, torpaq, turizm kompleksinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən balneoloji iqlim şəraiti və müalicə suları xüsusi yer tutur. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin 1990-cı ilin sonu və 1992-ci ilin əvvəllərində Qarabağ-Şərqi Zəngəzur işğal regionunda, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Xidmət İdarəsinin hazırladığı hesabatda sənaye əhəmiyyətli 163 faydalı qazıntı yataqlarının olması və respublikanın iqtisadi potensialında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidir (7).

Ərazi potensialında aqrar-sənaye kompleksinin aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatının və onun inkişafında mühüm rol oynayan torpaq ehtiyatları xüsusi yer tutur. İşğal dövrü ərzində demək olar ki, ümumi daxili məhsul istehsalında əhəmiyyətli rola malik olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri dövriyyədən çıxmış və onlardan istifadə etmək mümkün olmamışdır. Cədvəl materiallarının təhlili göstərir ki, Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu 1988-1993-cü illər ərzində respublikanın kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 13,8%-ni, ümumi əkin sahələrinin isə 10,5%-ni özündə birləşdirirdi ki, bu da kənd təsərrüfatının 30 illik işğal dövrü üçün məhsul itkisi baxımından ərazi potensialından istifadə olunmasının əhəmiyyətli iqtisadi göstəricilərindən biridir. (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionunun münaqişə nəticəsində 1988-1993-cü illər ərzində itirilmiş və dövriyyədən çıxarılmış kənd təsərrüfatına yararlı torpaq resurs potensialı

İtirilmiş və işğal olunmuş ərazilər	Kənd təsərrüfatına yararlı ümumi torpaq sahəsi	Əkin sahələri	Meyvə və giləmeyvə sahələri	Üzümlük sahələr	Məşəlik sahələr
Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu üzrə (cəmi)	676900	185548	2288	39959	246698
Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionunun respublikada xüsusi çəkisi (%-lə)	13,8	10,5	3,2	22,0	27,8

Qeyd: Cədvəl T.G.Həsənovun "Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri" Bakı-1990-cı il əsasında tərtib olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatının perspektiv inkişaf strategiyası nəzərə alınaraq ilk dəfə tərəfimizdən Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionunun torpaq ehtiyat potensialı təhlil edilmiş və qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş-

dir. Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, region kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından zəngin torpaq potensialı ilə seçilir.

Belə ki, burada müxtəlif iqlim, geomorfoloji və hidrogeoloji xüsusiyyətlərin təsiri altında formalaşmış yüksək dağların alp çəmənlərində müxtəlif yarım tipə malik dağ-çəmən torpaqları, meşələrlə örtülü ərazilərdə qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, orta və alçaq dağlıq ərazilərdə dağ-qara, dağ-boz-qəhvəyi (dağ-şabalıdı) torpaqlar, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə isə boz-qəhvəyi (şabalıdı), boz, boz-çəmən, subasar allüvial-çəmən torpaq tipləri yayılmışdır (11).

Meşə örtüyü altında olan torpaqlardan başqa digər torpaqlar kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunurdu və onlar özünün məhsuldarlıq keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, regionun kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 31%-ni əkin sahələri, 56%-ni örüş otlaq sahələri, 8,0%-ni çoxillik əkmələr, 3,0%-ni isə biçənək sahələri tuturdu (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionunun işğal dövründəki kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin strukturu (1988-1990-cı illər)

Regionlar	K/t yararlı torpaq sahələri	Əkin sahələri	Biçənəklər	Çoxillik əkmələr	Örüş otlaq sahələri	Dincə qoyulmuş sahələr
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	303,9	59,3	13,1	11,0	209,8	6,7
Qarabağ iqtisadi rayonu	373,0	145,9	5,6	43,7	169,1	2,1
Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu	676,9	205,2	18,7	54,7	378,9	8,8

Qeyd: Cədvəl T.G.Həsənovun "Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri" Bakı-1990-cı il əsasında tərtib olunmuşdur.

Respublikada torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi barədə indiyə kimi aparılan tədqiqatların əsasında torpaqlar 100 balı sistemə uyğun olaraq aşağıdakı 5 aqroistehsal qrupundan birləşdirilmiş və onların hər birinə 20 bal həddində qiymət almış torpaqlar daxil edilmişdir. Bunlar: I qrup- yüksək keyfiyyətli torpaqlar (100-81), II qrup- yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80-61), III qrup- orta keyfiyyətli torpaqlar (60-41), IV qrup- aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40-21), V qrup- şərti yararsız torpaqlar (20-1) olmaqla aqroistehsal qrupunda birləşdirilmişdir. Regionun kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarını aqroistehsal qruplarına görə təhlil etsək görərik ki, burada I və II keyfiyyət qrupuna aid olan torpaqların üstünlük təşkil etdiyini, yaxşı və yüksək keyfiyyətli torpaqların

kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 489,0 min hektarını və ya 71,8%-ni, III qrup- orta keyfiyyətli torpaqlar 163,4 min hektar (24,0%), IV qrup- aşağı keyfiyyətli torpaqlar 27,1 min hektar (4,0%), V qrup- şərti yararsız torpaqlar isə cəmi 1,3 min hektar (0,2%) təşkil edir. Orta və aşağı keyfiyyətli torpaqların əksəriyyəti- 109,1 min hektarı (16,0%) öyrüş-otlaq sahələrinin torpaqlarından ibarətdir. Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə belə vəziyyəti Azərbaycan Respublikasının digər iqtisadi regionları ilə müqayisədə, ərazinin kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı baxımından yüksək potensial göstəricilərə malik olduğunun faktiki təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir (10).

Bütün bu göstəricilər global iqlim dəyişilmələri şəraitində, resurslara təsir baxımından qiymətləndirilsə, perspektivdə regionun təsərrüfat kompleksinin məruz qala biləcəyi çətinlikləri indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 1961-1990, 1991-2000, 2001-2015-ci illər ərzində apardığı təhlillər sübut edir ki, regionda havanın orta temperaturunda əvvəlki illərlə müqayisədə 0,52° C qədər istiləşmə, eyni zamanda müvafiq olaraq orta illik yağıntıların miqdarında isə 9,8% azalma müşahidə olunmuşdur. İqlim dəyişmələri fonunda, tərəfimizdən aparılmış hesablamalar nəticəsində regionun çay axınının 2021-2050-ci illər ərzində orta hesabla 23%, 2070-2100-cü illər ərzində isə 29% qədər azalacağı mümkün real proqnoz variantı kimi qəbul olunur. Belə bir şəraitdə Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu yerüstü su ehtiyatlarının orta sulu ildə (50%-li təminat) ümumi həcmi 5695,0 mln m³ ilə - 7180,0 mln m³ arasında dəyişəcəyi və bunun hazırkı şəraitdə tam quraq il göstəricilərindən aşağı olduğu aydın olur. Ona görə tərəfimizdən aparılmış hesablamalarda real olaraq regionun yaxın perspektivdə su qıtlığı ilə üzləşəcəyi, həyati reallıqdan irəli gələn təhlil nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu intensiv inkişaf potensialına malik, perspektivli regional ərazi kimi xarakterizə olunur. Bu iqtisadi potensiallı region, xüsusən aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı baxımından yüksək qiymətləndirilir. Buna, ərazinin aqrar kompleksini xammalla təmin edən, kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradan təbii-resurs potensialı, həmçinin işğaldan əvvəlki dövr ərzində tarixi inkişaf nəticəsində formalaşan emaledici sənaye kompleksi geniş strateji istiqaməti müəyyən etməyə imkan verir. Hər il orta hesabla regionda 79,4 min ton taxıl, 20,5 min ton pambıq, 324,3 min ton üzüm, 23,5 min ton kartof və başqa bitkiçilik, həmçinin 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, 846 ton illik heyvandarlıq məhsulları işğal nəticəsində toplanmamış və ya itirilmişdir.

Bütün bu tarixi inkişaf bazasını nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı kompleksinin inkişaf strategiyasını və reabilitasiya-dirçəliş proqramının bizim fikrimizcə bu istiqamətdə qurulması və mərhələli həllinin təmin edilməsi zəruri davamlı inkişaf variantı kimi qəbul olunmalıdır. Apardığımız təhlillər və hesablamalar göstərir ki, aqrar-sənaye kompleksinin qeyd olunan istiqamət bazası və müasir texnologiya əsasında inkişaf etdirilməsi, yaxın perspektivdə, xüsusən 2025-2030-cu illər ərzində işğaldan azad olunmuş Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu ərazisində bütün növ kənd təsərrüfatı istehsalını, 1988-1992-ci baza illərinə nisbətən 1,5-2,0 dəfədən çox, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalını 2,0-2,5 dəfə, heyvandarlıq məhsulları üzrə 2,5-3,0 dəfədən çox artırmaq üçün hərtərəfli imkan və şəraiti formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. Ona görə tarixi inkişaf ixtisaslaşmasının kənd təsərrüfat kompleksinin dirçəliş strategiyasında nəzərə alınması ən zəruri problemlərdən biri kimi qəbul olunmalıdır.

Nəticə.

Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu, hazırda Respublika ərazisinin 19,0%-ni və əhalisinin 13,0%-ni özündə birləşdirən respublika iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən regional ərazi kompleksi formalaşdırır;

Azərbaycan Respublikasında hazırda iqtisadi inkişaf strategiyasında işğaldan azad olunmuş ərazi potensialından səmərəli istifadə olunmasını perspektiv istiqamət, yeni iqtisadi güc və geosiyasi mövqe modeli əsasında formalaşdırılması zəruridir;

İnkişaf strategiyasının obyektində iqtisadi və təbii-resurs potensialı ilə seçilən işğaldan azad olunmuş resurs potensialı ilə seçilən Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu əsas perspektivli ərazi kimi qiymətləndirilir;

Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu kənd təsərrüfatının perspektiv inkişafı baxımından təbii-iqlim, zəngin torpaq və su potensial ehtiyatlarına malikdir;

Qarabağ-Şərqi Zəngəzur regionu ərazisində bütün növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını, 1988-1992-ci baza illərinə nisbətən 1,5-2,0 dəfədən çox, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalını 2,0-2,5 dəfə, heyvandarlıq məhsulları istehsalını 2,5-3,0 dəfədən çox artırmaq üçün hərtərəfli imkan və şəraiti formalaşdırmışdır;

Regionda tarixi inkişaf ixtisaslaşmasının, kənd təsərrüfat kompleksinin perspektiv inkişaf strategiyasında nəzərə alınması ən zəruri problemlərdən biri kimi qəbul olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda Ətraf Mühit”, Bakı-2021 Statistika Məcmuəsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. Bakı-2014, 662 səh.
3. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, www.eco.gov.az.
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı. 2015-ci il, 252 səh.
5. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci ilş
6. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin təbii-təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat. Əmlak məsələləri üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı, 2019, 4 s.
7. Bayramov, İ.M., Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: “Elm nəşriyyatı, 696 s.
8. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammateriallı elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005, 378 səh.
9. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının mili inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Lettepress” nəşriyyat evi. 2011, 440 səh.
10. T.G.Həsənovun “Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri” Bakı. Çaşoğlu. 2002-ci il, 122 səh.l
11. Пирожник И.И. Проблемы политической географии и геополитики: Учебное пособие/И.И. Пирожник.- Мн.: БГУ, 2004 200 с.
12. Салаев М.Э.- Почвы Малого Кавказа. Баку, 1996, 329 с.

РАЙОНЫ АЗЕРБАЙДЖАНА, ОСВОБОЖДЕННЫЕ ОТ ОККУПАЦИИ: ТЕРРИТОРИЯ

СТРАТЕГИЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ

М.Р. Бабаев, Н.В. Алиева

Резюме. В статье проводится комплексный анализ территориально-ресурсного потенциала освобожденной Карабахско-Восточно-Зангезурского области и основные направления перспективной стратегии развития сельского хозяйства, исходя из исторической базы развития.

В результате анализа определено, что регион имеет устоявшуюся базу с природно-ресурсным потенциалом и исторической специализацией развития, которая отличается своим экономико-территориальным потенциалом и открывает широкие возможности для развития сельскохозяйственных отраслей. В результате расчетов определено наличие благоприятных природно-климатических условий для развития аграрного сектора, потенциала плодородных земель и водных ресурсов, а также исторически сложившейся базы специализации. Все это тщательно проанализировано и оценено в статье. В результате проведения наших анализов и расчетов показывают, что развитие агропромышленного комплекса на основе данных направлений и современных технологий следует рассматривать как необходимое решение.

В ближайшей перспективе, особенно на территории освобожденного Карабахско-Восточного Зангезура в течение 2025-2030 гг., производство всех видов сельскохозяйственной продукции, более чем в 1,5-2,0 раза по сравнению с базовыми 1988-1992 гг., в том числе растениеводства конечным результатом была определена возможность создания комплексных возможностей и условий для увеличения производства продукции животноводства в 2,0-2,5 раза и более чем в 2,5-3,0 раза. Также было рекомендовано рассматривать специализацию исторического развития как одну из важнейших проблем в перспективной стратегии развития аграрного сектора региона.

REGIONS OF AZERBAIJAN FREED FROM OCCUPATION: TERRITORY PERSPECTIVE DEVELOPMENT STRATEGY

M.R. Babaev, N.V. Aliyeva

Summary. The article provides a comprehensive analysis of the territorial and resource potential of the liberated Karabakh-East Zangezur region and the main directions of the prospective strategy for the development of agriculture, based on the historical development base.

As a result of the conducted analysis, it was determined that the region has a well-established base with natural resource potential and historical development specialization, which is distinguished by its economic and territorial potential and opens up wide opportunities for the development of agricultural industries.

As a result of the calculations, the presence of favorable natural and climatic conditions for the development of agricultural sector, the potential of fertile lands and water resources, as well as the historically established base of specialization were determined. All this is carefully analyzed and evaluated in the article.

In the short term, especially in the territory of the liberated Karabakh-East Zangezur during 2025-2030, the production of all types of agricultural products, more than 1.5-2.0 times compared to the base years of 1988-1992,

including crop production the end result was the possibility of creating comprehensive opportunities and conditions for increasing livestock production by 2.0-2.5 times and more than 2.5-3.0 times. It was also recommended to consider the specialization of historical development as one of the most important problems in the longterm strategy for the development of the agricultural sector of the region.